

ESKİ VAN ŞEHİRİ KIZIL CAMİ KAZI-RÖLÖVE, RESTİTÜSYON VE RESTORASYON PROJE UYGULAMASI HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON EXCAVATION, SURVEY, RESTITUTION AND RESTORATION WORK FOR KIZIL MOSQUE (RED MOSQUE) IN THE OLD CITY OF VAN

Şahabettin ÖZTÜRK*

Öz

Kızıl Cami, Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehir yerleşim alanının kuzeydoğusundaki Tebriz Mahallesi'nde bulunmaktadır. Doğu-batı istikametinde dikdörtgen formunda inşa edilen yapının, kuzey duvarına bitişik kare kaideli minaresi mevcuttur.

Yapının tarihine ait net bir bilgi mevcut değildir. Cami minare mimarı yapısı, yapım tekniği, minare çini süsleme gibi mimari özellikler dikkate alındığında, muhtemelen XIII. yüzyıl Selçuklular döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Kızıl Cami, güney, doğu ve batısı moloz taş kaplamalı yollar ile kuzeyi ise avlu ile çevrelenmiştir. Avlunun doğu ve batısında yer alan sokaklarla avlu arasındaki kot farkı merdiven ile aşılmaktadır. Kızıl Cami, 9.84x17.80 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Yapının iç mekânının örtü sistemi yanlarda beşik tonozla orta kare mekân ise kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe ve tonozların ağırlığı kemerler yardımıyla duvarlara aktarılmıştır. Kuzey-güney istikametinde gelişen sivri beşik tonozlar 0.94x1.21 m. ölçülerindeki iki kemer ayağı üzerinde yükselen ikişer kemer ile ortadaki 3.92 m. yarıçapındaki kubbe yardımıyla tamamlanmaktadır.

2013 yılında yapılan bilimsel kazı çalışmalar ile cami iç mekân zemin kodu, kemer ayaklarının üzerine oturduğu iki adet yonu taş kaide, mihrap nişi, minber kaidesi, kapı-pencere söveleri tespit edilmiştir. Cami dış çevresinde yapılan kazılar ile avlu elemanları, su kuyusu ve sokak dokusu ortaya çıkmıştır.

Kazılar sonucunda ortaya çıkan tüm yeni verilerin Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanlığı tarafından koruma amaçlı rölöve, restitüsyon, restorasyon uygulama projeleri yeniden hazırlanmıştır. Vakıflar Bitlis Bölge Müdürlüğü tarafından yapının onarım çalışmaları devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çini Süsleme, Tuğla Minare, Kubbe, Selçuklu, Su Kuyusu.

Abstract

Kızıl Cami (Red Mosque) is located in Tebriz Neighbourhood that is northeast of the Old City of Van, to the south of Van Castle. The building who was built in the rectangular form to the east-west direction has a minaret with square- bedplate which is adjacent to the northern wall.

Built date of the building is unknown. Considering architectural features like minaret structure, structural technique and the minaret's tile decoration, it is predicted that it was built, in XIII. Century, under the Seljuks period. Kızıl Cami (Red Mosque) is surrounded by stone-covered roads on south, east and west and by courtyard on north. Stairs help relieving the elevation difference between the courtyard and east and west streets that are located on east and west of the courtyard.

Kızıl Cami (Red Mosque) is on a rectangular layout of 9.84x17.80 m. sizes. Covering of the building's interior is done by cradle vaults on the sides and dome over the middle square space. Weight of the dome and pendentives are transferred to the walls through arches. Sharp cradle vaults which go through north-south direction are completed by two arch bases of 0.94x1.21 m. sizes each, which with four arches over two each and dome of 3.92 m. diameter in the center. The mosque's interior ground floor level, two freestone bedplates where abutments are sit on, altar alcove, pulpit bedplate, jambs for doors and windows are observed during the scientific excavation works in 2013. Courtyard elements, a water well and street pattern were discovered during the external excavation at outside of the mosque.

Survey, restitution and restoration construction documents are prepared again for all new data which came out as a result of the excavations done by Directorate of Restoration Programme at Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Architecture and Design, Department of Architecture. Repair works for the buildings are continued by Foundations Regional Directorate of Bitlis.

Keywords: Tile Decoration, Brick Minaret, dome, Seljuks, Water Well.

1. GİRİŞ

Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehri, yaklaşık 365.000 m²lik alan üzerine kurulu olup, Urartulardan günümüze kadar birçok uygarlık tarafından kullanılmıştır. Şehrin doğu, güney ve batısı tarihi surlarla kuzeyi ise Van Kalesi yalçın kayalıkları ile çevrilidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon ABD Başkanlığı, sahozturk13@gmail.com.

Şehre giriş surlarda açılan dört ana kapı ile sağlanmaktadır. Bunlardan doğu surlarının kuzey köşesindeki Tebriz Kapısı, batı surlarının kuzey köşesindeki Yalı (İskele) Kapısıdır. Diğer iki kapı ise güney surlarının üzerinde yer alan Orta Kapı (Yeni Kapı) ile Saray (Uğrun) Kapısı'dır (Öztürk ve Mızrak, 2001, 32-34), (Çizim:1).

Çizim-1: Eski Van Şehir Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

H.1245 yılında Ahlat Kalesi'ndeki top ve mühimmatın gemilerle Van Kalesi'ne nakli ile şehrin öneminin artmasından dolayı şehir surlarının yeniden onarımı yapılmıştır. Onarım kitabesi Orta (Yeni) Kapı üzerindedir. Eski Van şehri, topoğrafik olarak az eğimli bir yapıya sahiptir. Şehirde Türklerle Ermeniler yan yana iyi komşuluk ilişkisi içinde yıllarca birlikte kardeşçe yaşamıştır (Çizim:1).

Eski fotoğraflar ve gravürlerden görüldüğü gibi Van şehri her türden ve dinden mimarının iç içe olduğu bir kent yapısındadır. XVII. (1655) yüzyılın ortalarında bölgeyi gezen Evliya Çelebi, şehrin 10 mahallesinin olduğunu, büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu şehrin üç mahallesinde ise Ermenilerin oturduğunu anlatmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Lynch tarafından hazırlanan haritada şehrin on iki mahalleden oluştuğu bu mahallelerden dokuzunun Müslüman, üçünün ise gayrimüslimlerden meydana geldiği görülmektedir (Günel, 41-48, 1993).

1914'te I. Dünya Savaşı ile Avrupa'da başlayan milliyetçilik akımları Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri de etkilemiştir. 2 Nisan 1918'de Ali Sinan (Sabis) Paşa komutasındaki 4. Kolordu'nun Van'a girmesiyle üç yıllık işgal son bulur. Bu tarihten sonra Van'dan göç eden yerli halkın bir bölümü geri dönmüştür. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından (93 Harbi) sonra Ermeni çetelerin örgütlendiği ilk kentlerden biri Van'dır. 17 Mart 1915'de sayıları 4.000 olan Ermeni Taşnak çeteleri Van Şehri'ni Rus birliklerle işgal eder (Fotoğraf-1-5).

Fotoğraf-1,2: Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

1917'de Rusya'da Çarlık rejimi yıkılmış, yerine gelen Bolşevik Partisi, 18 Aralık 1918'de Erzincan'da yapılan anlaşma gereğince, Rus birlikleri Doğu Anadolu Bölgesi'nden geri çağırılmıştır. Şehrin konumu yeniden yapılanmasına imkân vermediği için, halk şehrin dışında kalan bahçe ve bağ evlerine yerleşerek günümüz Van Şehri'nin bir nevi temellerini oluşturmuşlardır.

Fotoğraf-3,4: Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

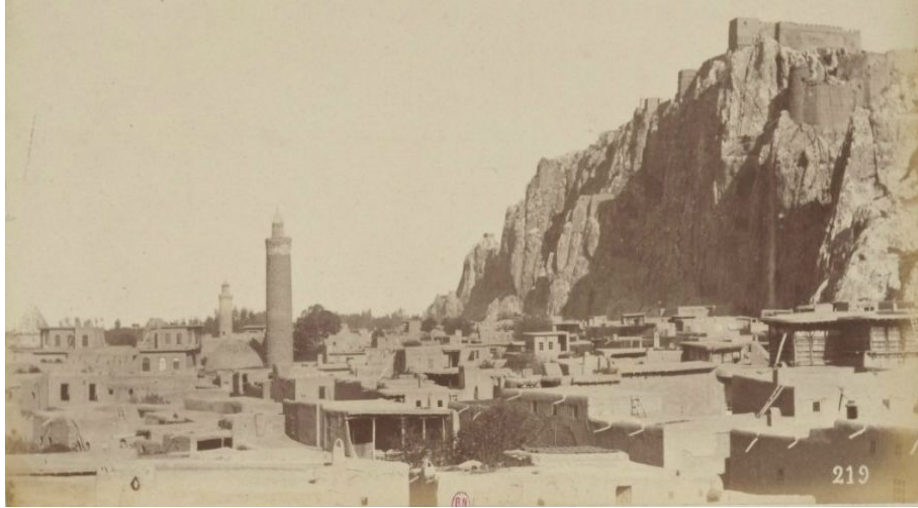
1918 yılından sonra eski canlılık ve hareketliliğini kaybeden Eski Van şehri adeta bir ölü şehir konumuna gelmiştir (Öztürk, 2004, 52-54). Eski Van şehrindeki mevcut mimari yapılar ilgisizlik, bakımsızlık ve geçmişe saygısızlıktan göz göre göre her gün biraz daha zemine yaklaşarak kaybolmaktadır (Çizim-1; Fotoğraf-1-5).

Bütün bu yaşanan olumsuzluklara rağmen ayakta kalma mücadelesini veren tarihi tescilli dini yapılarından biri ise Kızıl Cami'dir (Çizim:1; Fotoğraf: 1-3). Yapıya ait tüm mimari koruma proje ve raporlar, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Dr. Öğretim Üyesi Şahabettin Öztürk tarafından yapılarak 2014 yılı içerisinde tamamlanmıştır.

2. KONUMU

Kızıl Cami, Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehir yerleşim alanının kuzeydoğusundaki Tebriz Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Yapının doğusunda Tebriz Kapsı, kuzeyinde tarihi Van Kalesi, batısında Ulu Cami, güneyinde Hüsrev Paşa Çifte Hamamı, güneybatısında Çifte Kilise kalıntıları yer alır. Doğu batı istikametinde dikdörtgen formunda inşa edilen yapının, kuzey duvarına bitişik kare kaideli minaresi mevcuttur. Günümüzde genel olarak, yapının büyük bölümü tamamen yıkılmış vaziyettedir (Çizim:1-5; Fotoğraf: 5-7).

Fotoğraf-5: Kızıl Cami Doğu Genel Görünüşü 1881 (C.V. Ter-Evatisyan)

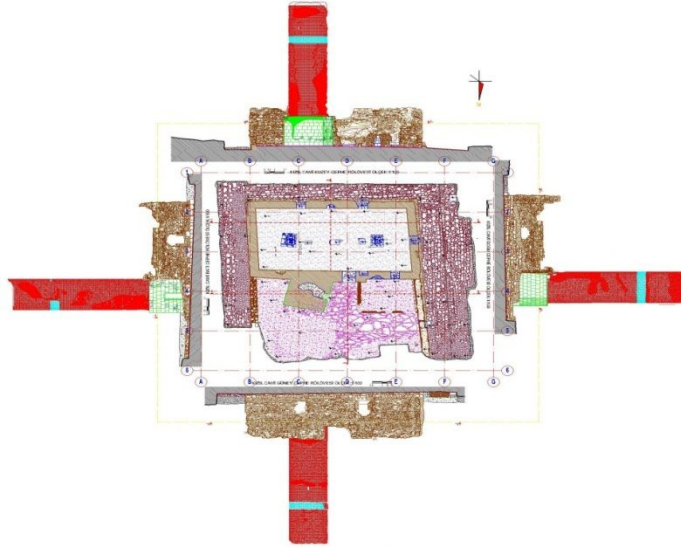

Fotoğraf-6,7: Kızıl Cami Kuzey ve Doğu Genel Görünüşleri 1915 (Anonim)

Vakıflar Bitlis Bölge Müdürlüğü tarafından 2013 yılında yüklenici firma kalifiye elemanlarına proje müellifi ve kurum teknik elemanlarının denetiminde yapılan kazı ve temizlik çalışmaları ile tarihi yapıya ait tüm yeni mimari iz ve veriler ortaya çıkarılmıştır.

Günümüzde yapının örtü sistemini tamamı beden duvarları bir bölümü, kuzey giriş bölümünde yer alan avlu ve su kuyusu gibi birçok mimari eleman yok olmuştur.

Çizim-3: Kızıl Cami Rölöve Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

3. TARİHÇESİ

Caminin kitabesi olmadığından yapının tarihine ait net bir bilgi mevcut değildir. Bundan dolayı caminin yapım tarihi, mimarı, kim tarafından ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, özellikle minare tarzı, yapım tekniği, malzeme, minare çini süsleme gibi mimarı özellikler dikkate alındığında, muhtemelen XIII. yüzyıl Selçuklular döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Günümüze gelinceye kadar cami, farklı tarihi kaynaklarda değişik isimler kullanılmıştır.

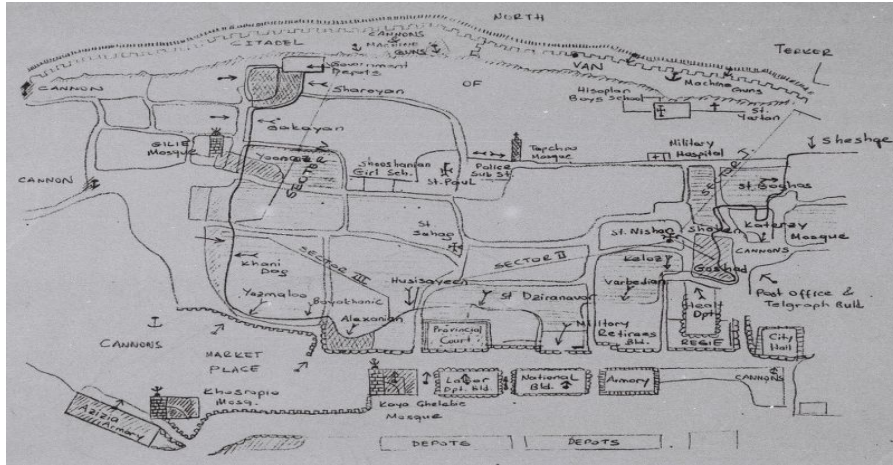

Çizim-4: Topkapı Sarayı Arşivi El Yazmaları Kataloğu 9487
Nolu "Kal'e-i Seng-i Van" Minyatürü

XVII. yüzyıla ait olan, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi El Yazmaları Kataloğu 9487 numaralı defterde yer alan "Kal'e-i Seng-i Van" adlı minyatürde Kızıl Camii, yakın tarihli Türkçe kaynaklarda ise Sinaneddin camii olarak geçmektedir. Kızıl Camii, son yıllarda Ermeni Mahallesi içinde kaldığından Yesir (Esir) Camii diye adlandırılmıştır. Grammont'a göre Evliya Çelebi'nin bahsettiği Tebriz Kapı Camii olmalıdır. Sinaniye (Sinaneddin) ismini ilk kullananlardan biri Vital Cuinet'tir (Çizim:1), (Öztürk, 8, 1996).

Selçuklu döneminde yapılan caminin yıkılması sonucunda XVI. yüzyıl da kalıntıları günümüze ulaşan bugünkü cami yaptırılmış veya bakımsızlık sonucu harap olan yapıya vakfiye düzenlenerek işlevsellik kazandırılmış olmalıdır.

Topçuoğlu ismi de 1650 veya 1844 depremleri sonucunda tahribat görmesiyle geçirmiş olduğu onarım ve yaptıran kişiyle ilgili olabilir. Ama mevcut caminin minareyle malzeme ve üslup özelliği bakımından uyuşmaması sonradan eklendiğini göstermektedir. Van'a uğrayan seyyahlardan biri olan Barclay'ın resminde ve XVII. yüzyıl Osmanlı minyatüründe Kızıl Minare'nin yanında kubbeli bir yapı var iken 1898 yılında gelen C. F. Lehmann-Haupt'un fotoğrafında kubbe görülmemektedir. Bu durum da bize caminin bu arada zarar gördüğünü göstermektedir. H.F.B. Lynch de 1898 de Topçuoğlu olarak isimlendirdiği caminin kullanılmadığını söylemektedir.

Çizim-5: Van Kalesi ve Eski Van Şehri 1898 Yılı Planı (Lynch)

Minare, kaidesinin dış kaplama taşları yok olan minare yıkılma tehlikesinden dolayı M. Taner Tarhan başkanlığındaki ekip tarafından 1989 yılında onarılmıştır (Klavuz ve Öztürk, 2007, 1329-1350).

Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nce 08.06.1979/A-1673 tarihli toplantıda Kızıl Camii'ye ait mevcut bilgiler görüşülmüş, 2863 ve 3386 sayılı yasalar uyarınca korunması gerekli kültür varlığı özelliği gösterdiğinden tesciline karar verilmiştir. Koruma Projesi Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından önerilen, İl Özel İdare Sekreterliği'nin 2008 yılındaki proje yatırım çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda

yapının rölöve-restitüsyon ve restorasyon projesi hazırlanarak, projeler Van Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu tarafından 2010 yılında onaylanmıştır.

Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Van Valiliği ile 2010 yılında yapılan bir protokol ile Kızıl Cami mülkiyeti Vakıflar Bitlis Bölge Müdürlüğü mülkiyetine devredilmiştir. Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü 2013 yılında yapının restorasyon çalışmalarının ilgili yüklenici firma tarafından kazı çalışmalarında ortaya çıkan yeni veriler ile onaylanan projelere işlenerek revizyon çalışmaları yapılmıştır.

4. KAZI ÇALIŞMALARI

Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından Kızıl Cami, kazı, temizlik onarım çalışmaları 2013 yılında ihale edilerek, çalışmalar hemen başlatılmıştır. Cami iç mekân ve çevresinde yapılan araştırma kazısı ve temizlik çalışmaları, kalifiye işçi, ustalar proje müellifi, yüklenici firma teknik elemanlar ve Vakıflar Bitlis Bölge Müdürlüğü'nün teknik denetiminde yaklaşık iki ay içerisinde yapılarak tamamlanmıştır (Fotoğraf: 8-19).

Fotoğraf-8-10: Kızıl Cami İç Mekân ve Avlu Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında yapının iç mekân zemin kot seviyesi, kemer ayakları, zemin kaplaması, minber, mihrap, kapı-pencere söveleri tespit edilmiştir. Yapının dışında yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında ise, güney yol kod seviyesi ve mimari kaplama dokusu, kuzey giriş bölümünde yer alan mihrabiye, su kuyusu, avlu zemin kot seviyesi ve diğer birçok mimari elemanları yeri ve mimari özellikleri tespit edilerek kayıt altına alınmıştır.

Fotoğraf-11-13: Kızıl Cami İç Mekân ve Avlu Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-14-16: Kızıl Cami İç Mekân ve Avlu Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kazı ve temizlik çalışmaları esnasında hafriyat içerisindeki birçok çanak-çömlek, çini-seramik, metal elemanlar, ahşap amorf parçaları ayrı ayrı tasnif edilmiştir. Ayrıca, mimari yapı malzemesi olan tuğla ve yonu taş malzemeleri envanteri yapılarak kayıt altına alınmıştır (Fotoğraf: 20-33). Kazı ve temizlik çalışmalarından sonra yapının rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri yeniden hazırlanmıştır (Fotoğraf: 34-39).

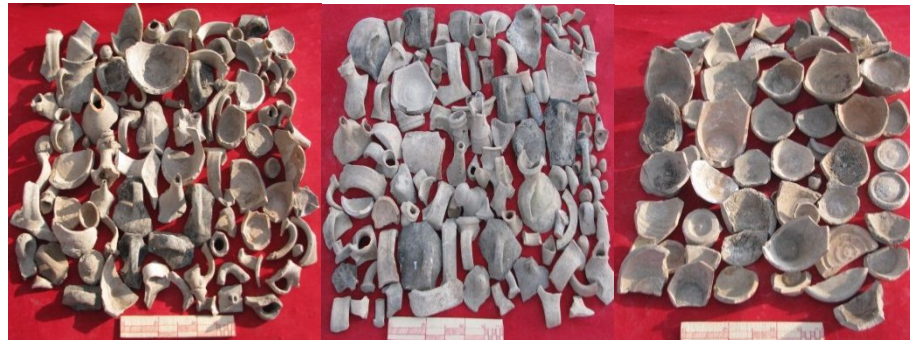
Fotoğraf-17-19: Kızıl Cami İç Mekân ve Avlu Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-20-22: Kızıl Cami Kazısında Tespit Edilen Pipo ve Seramik Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-23-25: Kızıl Cami Kazısında Tespit Edilen Cam-Fişenk ve Metal Görünüşleri (Ş. Öztürk)

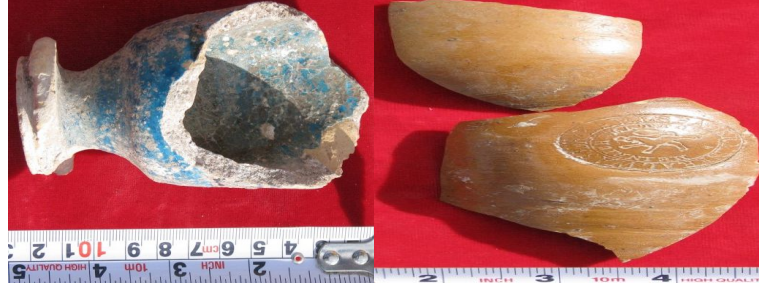

Fotoğraf-26-28: Kızıl Cami Kazısında Tespit Edilen Çanak Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-29-31: Kızıl Cami Kazısında Tespit Edilen Deri-Metal ve Çini Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-32,33: Kızıl Cami Kazısında Tespit Edilen Kadeh Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fotoğraf-34-36: Kazı Tespit Edilen Seramik Parça Görünüşleri (Ş. Öztürk)

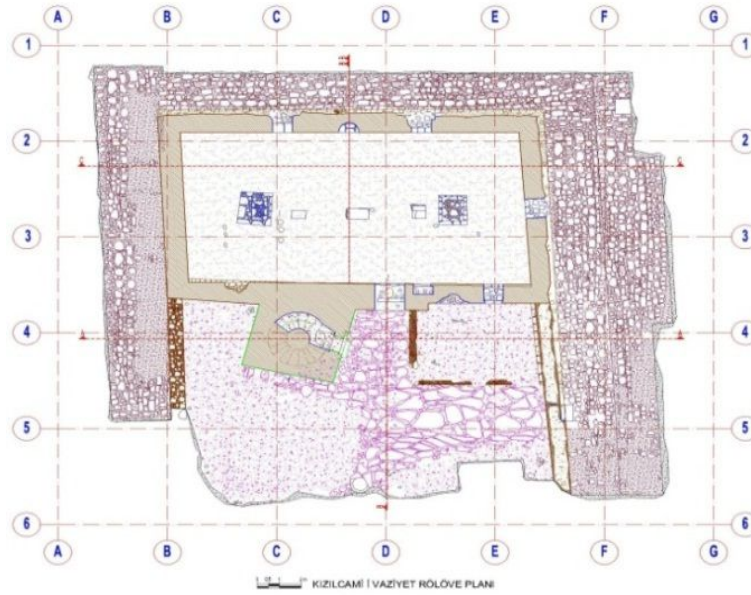
Fotoğraf-37-39: Kazı Tespit Edilen Seramik Parça Görünüşleri (Ş. Öztürk)

5. YAPININ İNCELENMESİ

5.1. Plan

Kızıl Cami, güney, doğu ve batısı moloz taş kaplamalı yollar ile kuzeyi ise avlu ile çevrelenmiştir. Avlunun kuzey bölümünde bir su kuyusu yer alır. Avlunun doğu ve batısında yer alan sokaklarla avlu arasındaki kot farkı merdiven ile aşılmaktadır. Ayrıca, avlu doğu ve batı yönlerden üzeri harpuşta ile kaplamalı bir kuzey-güney yönüne devam eden duvar ile sınırlanmıştır (Çizim: 6-15).

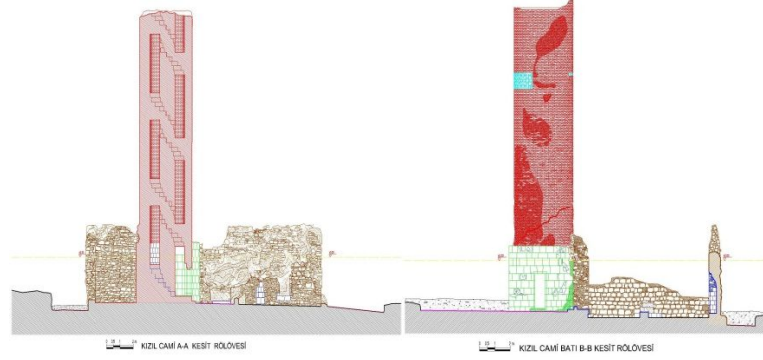
Çizim-6: Kızıl Cami Rölöve Planı (Ş. Öztürk)

Kızıl Cami, yaklaşık olarak 9.84x17.80 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak doğu-batı istikametinde zemine yerleştirilmiştir. Camiye giriş kuzey duvarındaki 1.20 m. genişliğindeki çift kanatlı ahşap bir kapı yardımıyla sağlanmaktadır. Yapıyı meydana getiren beden duvarlarından 1.13-1.20 m. arasındadır (Çizim: 6,15).

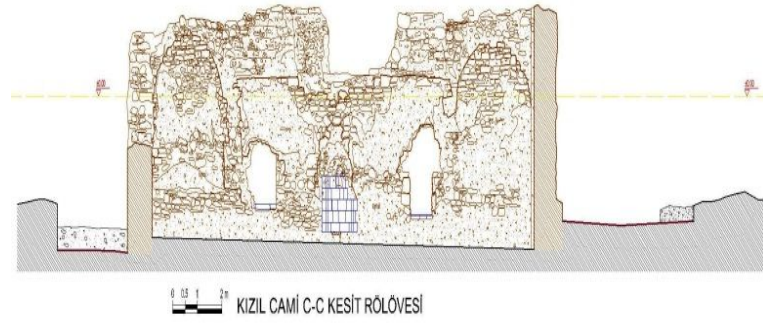
Çizim-7: Kızıl Cami Rölöve Planı (Ş. Öztürk)

Güney beden duvarının ortasında 0.94 m. genişliğinde 0.50 m. derinliğinde kenarları sütunceler ile donatılmış mihrap nişi mevcuttur. Mihrabın her iki yanında ve kuzey duvarının batı köşesi ile doğu ve batı duvarlarında birer toplam beş adet 0.95 m. genişliğinde pencereler yer almaktadır.

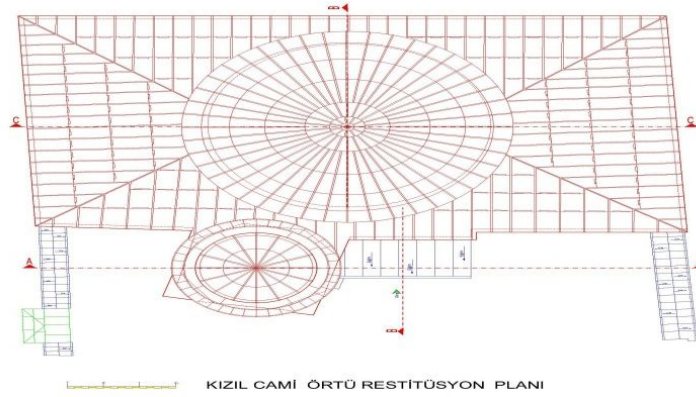

Çizim-8,9: Kızıl Cami A-A, B-B Kesit Rölövesi (Ş. Öztürk)

Caminin üst kotunda ise doğu ve batı beden duvarlarında birer 0.50 m. genişlikte iki adet mazgal pencere yer almaktadır. Kuzey beden duvarında 0.71 m. genişliğinde 0.50 m. derinliğinde bir niş vardır.

Çizim-10: Kızıl Cami C-C Kesit Rölövesi (Ş. Öztürk)

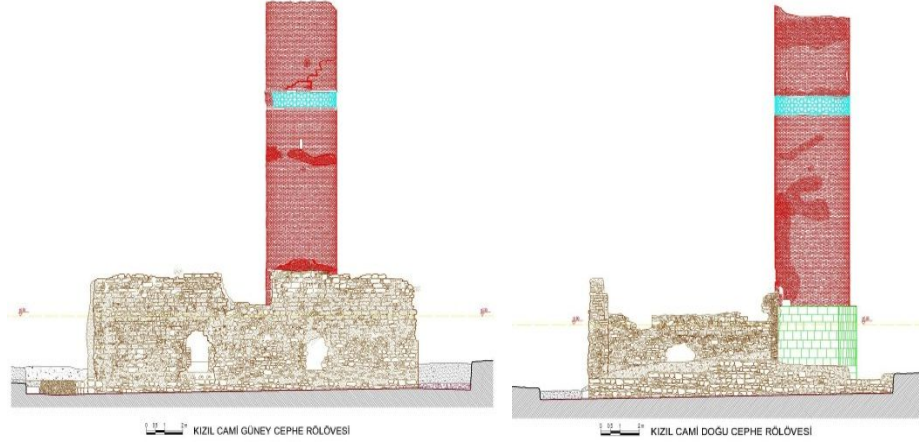
Çizim-11: Kızıl Cami Örtü Sistemi Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Yapının iç mekânının örtü sistemi yanlarda 2.70 m. genişliğinde 1.63 m. derinliğinde beşik tonozla orta kare mekân ise kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe ve tonozların ağırlığı kemerler yardımıyla duvarlara aktarılmıştır (Çizim: 6-15).

Kubbe ve tonozların yapımında tuğla kullanılmıştır. Kuzey-güney istikametinde gelişen sivri beşik tonozlar 0.94x1.21 m. ölçülerindeki iki kemer ayağı üzerinde yükselen ikişer kemer ile ortadaki 3.92 m. yarıçapındaki kubbe yardımıyla tamamlanmaktadır.

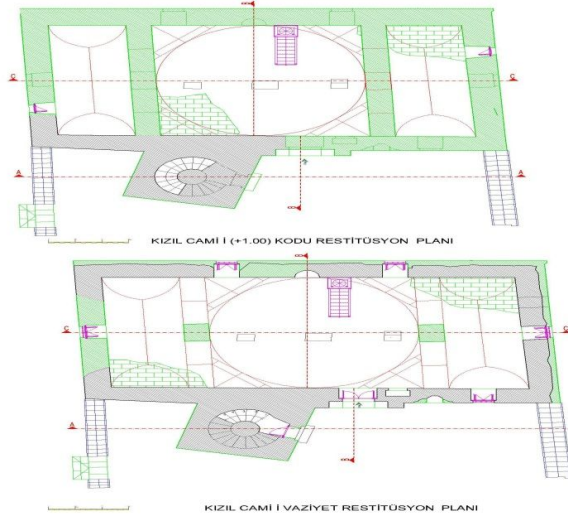
Yapının iç duvarlarının satırlarındaki izlerinden, bu duvarların birkaç kat kireç harç ile sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. İç mekân son derece yalın bir konumda olup, süslemeye yer verilmemiştir. Cami giriş kapısının batısı 0.68 m. genişliğinde 0.50 m. derinliğinde beş kenarlı mihrap nişi mevcuttur.

Çizim-12,13: Kızıl Camii Doğu ve Güney Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

Giriş kapısının yanındaki mihrap nişi ve batı duvarının kuzey yönüne devam eden izlerden, bu bölümüm son cemaat yeri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Yapıyı oluşturan beden duvarlarının tümünde kesme taş kullanılmıştır. Günümüzde dış duvarlardaki kesme taşlar sökülüştür. Genel olarak cephelerin tümü yıkık bir konumdadır. Herhangi bir mimari süsleme mevcut değildir.

Çizim-14,15: Kızıl Camii Restitüsyonu Planı (Ş. Öztürk)

5.2. Minare

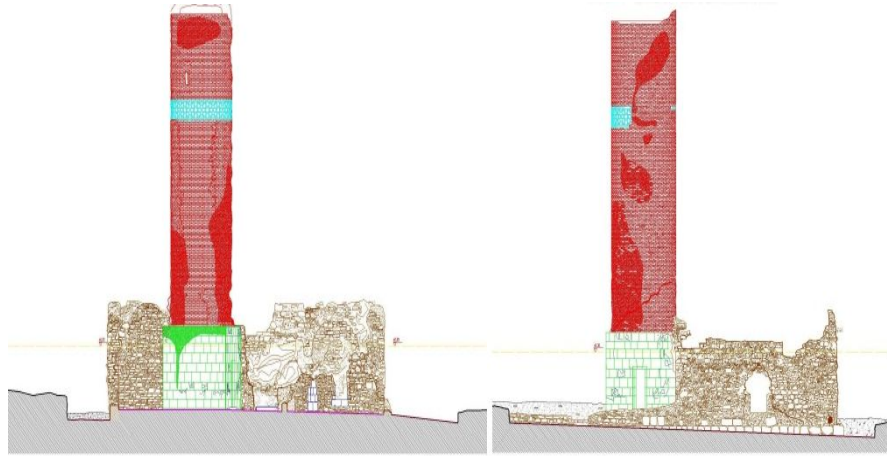
Caminin giriş kapısının doğusunda yer alan minare, kare kaideli, silindirik gövdeli tek şerefeli minareler grubundadır. Caminin kuzey beden duvarına 15° açı yapan minare kaidesi 4.12x4.24 m. ölçülerinde olup, petek bölümü tamamıyla yıkıktır, sağlam haliyle minare toplam 30.77 m. yüksekliğindedir (Çizim;16).

Çizim-16: Kızıl Cami A-A Kesit Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Minare kaidesi sekiz sıra yonu taş ile zeminden 3.31 m.ye kadar kare kaide olarak yükselir. Minareye giriş batıdan 0.75 m. genişliğindeki üzeri düz kemerle geçilmiş kapı ile sağlanır. Bu bölüm 1989 yılında Prof. Dr. M. Taner Tarhan başkanlığındaki kazı ekibi tarafından onarılmıştır. Kare kaide üzerindeki 2.70 m. yükseklik 24 adet tuğla ile sekizgenlere bölünerek silindirik gövdeye geçiş yapar. Minare kaidesinden orta köşelere gelecek şekilde derzlerden oluşan çift baklava motifleri gövdede tüm yüzeyi kaplamaktadır.

Minare silindirik gövde 0.90 m. genişliğinde kare levhalar biçiminde alçı yüzeye yerleştirilmiş kesme tuğladan sekiz kollu geçme motifleri ile ortada sekiz iki levhanın birleştiği alanlarda beş köşeli yıldızlardan oluşan süsleme kuşağı mevcuttur. Bu kuşağın alt ve üstünde birer tuğla dizisi ile çevrelenmiş ve her tuğla arasına yerleştirilmiş ikişer adet yuvarlak çini çanak bulunmaktadır. Bu süslemeler alçı yuvalara özenle yerleştirilmiş firuze ve lacivert renkli sırçalardan oluşmuştur. Bu kuşaktan sonra minare gövdesi 4.40 m. daha yükselerek son bulmuştur (Çizim;16-18).

Çizim-17,18: Kızıl Cami Kuzey ve Batı Cephe Rölövesi (Ş. Öztürk)

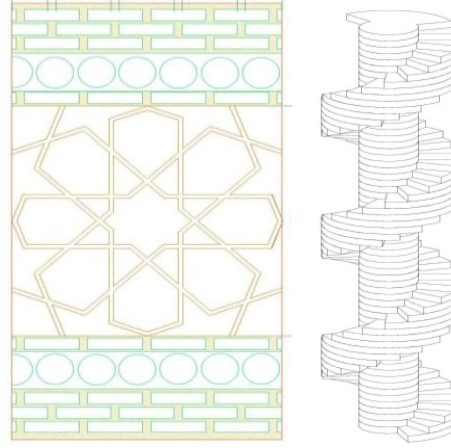
Minarenin iç bölümüne aydınlatmak amacıyla güney ve kuzey yönlerinde iki mazgal pencere bulunmaktadır. Birbiri üzerine yatayda yarım boy geçerek geometrik şekiller meydana getirmiştir. Minarenin kuzey sathı kısmen sağlam olup diğer sathlardaki süslemeler ise tamamen doğal olaylara maruz kalarak (Yağmur, kar, rüzgâr v.b) tahrip olmuştur.

Sağlam ulaşan kuzey cepheden pabucun, tuğla ve derzlerin yerleştirilmesiyle düzenlenmiş iç içe iki eşkenar dörtgen motifli kuşağıyla süslenmiş anlaşılmaktadır. Cephenin ortasında tam, kenarlarda altta ve üstte yarım motif bulunmaktadır. Sekizgenin üst köşeleri küresel pahla yumuşatılarak 3.94 m. çapında daralmadan silindirik gövdeye geçiş sağlanmıştır. Rüzgârlardan dolayı sadece kuzey cephesi bozulmadan gelebilmiştir. Gövde yüzeyi tamamen, yatay istif, düz örgü derz tekniğinde düzenlenmiş tuğla sıralarıyla oluşturulmuş, yatay eksenle kaydırılarak yerleştirilmiş eşkenar dörtgen motifleriyle süslenmiştir.

Yan yana sıralanan sekiz kollu geçme geometrik yıldızların aralarındaki alt ve üst boşluklar birer beş köşeli yıldızla doldurulmuştur. Bu geometrik kuşak alttan ve üstten 0.05 m. çapında birer baçını (*çanak çini*) sırasıyla sınırlandırılmıştır. Kuzey cephedekilerin kısmen sağlam olarak ulaştığı baçıniler firuze ve daha az sayıda lacivert renklidir. Bu kuşaktan sonra gövde 4.40 m. daha yükselmektedir.

Girişin kuzeyi düz duvar biçiminde çekirdekle birleşmektedir. İlk üç basamak moloz yığınları altındadır. Minare içerde, dışarıda da olduğu gibi kaide seviyesinde taş malzemeli iken üstte tuğla malzemeyle inşa edilmiştir (Çizim; 19,20).

Çizim-19,20: Kızıl Cami Minare Süsleme Helezonik Merdiven Detayları (Ş. Öztürk)

Girişin güneyine başlayan, ortada 0.80 m. çapındaki silindirik çekirdeğin etrafında dönerek yükselen, 0.75 m. genişliğinde helezonik merdivenin 54 basamağı günümüze ulaşabilmiştir. Minare, 18. ve 19. basamakların ahşap hatılları sağlam iken diğerleri ulaşamamıştır. Basamak yükseklikleri 0.27-0.30 m. arasında değişmektedir. Merdiven altı, tuğlaların 0.05 m. kaydırılmasıyla düzenlenmiştir.

Üstteki yedi basamak yağmur ve kar sularıyla tahrip olmuştur. 38. basamak hizasında güney cephede, 50. basamak hizasında kuzeydoğu cephede mazgal formu iki pencere vardır.

5.3. Cepheler

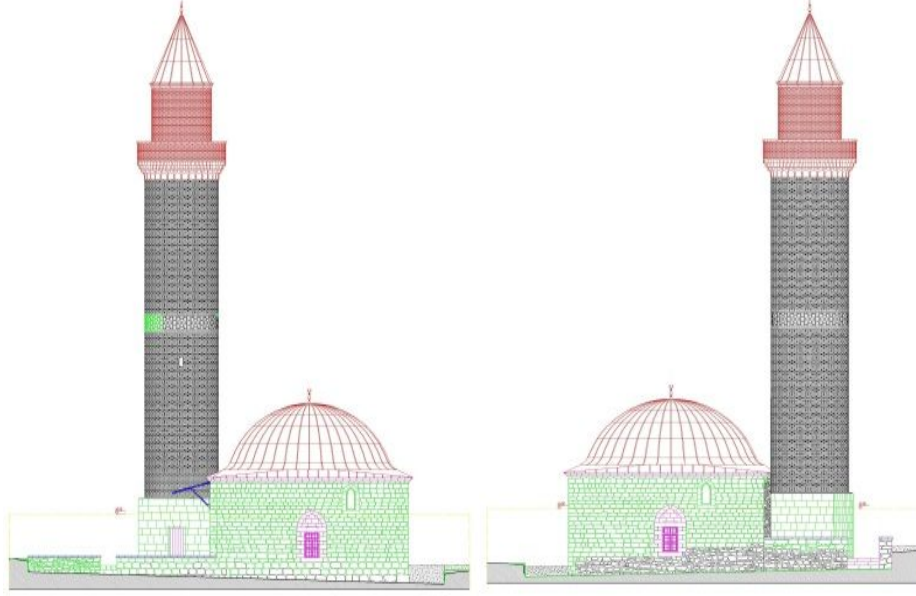
Yapıyı oluşturan beden duvarlarının tümünde kaba sıralı taş kullanılmıştır. Günümüzde dış duvarlardaki kesme taşlarının büyük bir bölümü sökülüştür. Genel olarak cephelerin tümü yıkık bir konumdadır. Herhangi bir mimari süsleme mevcut değildir.

Çizim-21,22: Kızıl Cami Kuzey ve Güney Cephe Restitüsyonları (Ş. Öztürk)

Kuzey cephesi, 4.97 m. yüksekliğinde 17.80 m. uzunluğundadır. Zemin kotundan yükselen taş beden duvarı 0.15 m. genişlikteki iç bükey bir korniş saçağı ile kurşun kaplamalı kubbeye geçiş sağlamıştır. Giriş kapısı kesme taştan imal edilmiş sivri bir kemer nişi içerisinde yer almaktadır. Kuzey cephede yer alan

giriş kapısı ve giriş kapısı markizi, mihrap, pencere ve özellikle tuğla süslemeli minare ile cephe yapının diğer cephelerine göre hareketlilik sağlamıştır (Çizim-21).

Çizim-23,24: Kızıl Cami Batı ve Doğu Cephe Restitüsyonları (Ş. Öztürk)

Güney cephesi, 5.73 m. yüksekliğinde 17.66 m. uzunluğundadır. Zemin kotundan yükselen taş beden duvarı 0.15 m. genişlikteki iç bükey bir korniş saçağı ile kurşun kaplamalı kubbeye geçiş sağlamıştır. Oldukça yalın olan güney cephesinde aynı yatay aks üzerinde simetrik olarak yer alan iki benzer mimari özellikteki bir sivri kemer içerisinde pencereler cepheyi hareketlendirmiştir (Çizim-22).

Batı cephesi, 5.80 m. yüksekliğinde 10.12 m. uzunluğundadır. Zemin kotundan yolu eğimine bağlı olarak kuzeye doğu yükselerek devam etmektedir. Cephe beden duvarı 0.15 m. genişlikteki iç bükey bir korniş saçağı ile kurşun kaplamalı kubbeye geçiş sağlamıştır. Oldukça yalın olan güney cephesinde farklı kotlarda yer alan biri küçük diğeri ise büyük pencereler ve minare ile hareketlilik sağlanmıştır (Çizim-23).

Doğu cephesi, 5.73 m. yüksekliğinde 9.79 m. uzunluğundadır. Zemin kotundan yolu eğimine bağlı olarak kuzeye doğu yükselerek devam etmektedir. Cephe beden duvarı 0.15 m. genişlikteki iç bükey bir korniş saçağı ile kurşun kaplamalı kubbeye geçiş sağlamıştır. Oldukça yalın olan güney cephesinde farklı kotlarda yer alan biri küçük diğeri ise büyük pencereler ve minare ile hareketlilik sağlanmıştır (Çizim-24).

5.4. Süsleme

Kızıl Cami, iç ve dış mimari öğeleri olarak son derece yalın olup süsleme kullanılmamıştır. Minare yapımında kullanılan tuğla ve çinilerden oluşan zengin bir süsleme örnekleri mevcuttur (Çizim;19).

6. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

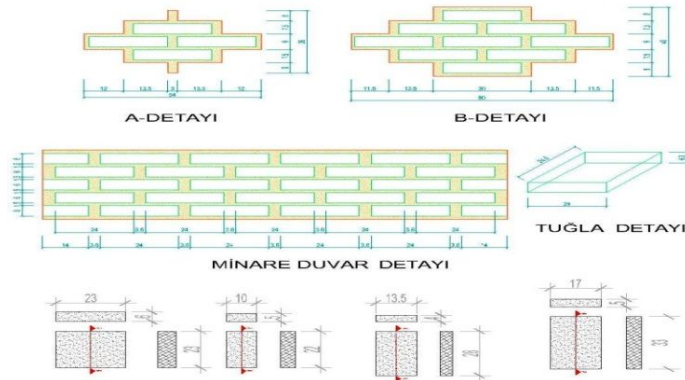
Kızıl Cami, beden duvarları yığma yapım tekniği ile inşa edilmiştir. Beden duvarlarında dıştan yonu taş örgüsü, içten kaba yonu üzeri sıvalı dolgu tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Minarede ise kaide bölümü yonu taş, silindirik gövde ve petek bölümü ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Tuğla yatay derzleri 0.015 m. düşey derzleri 0.03 m'dir.

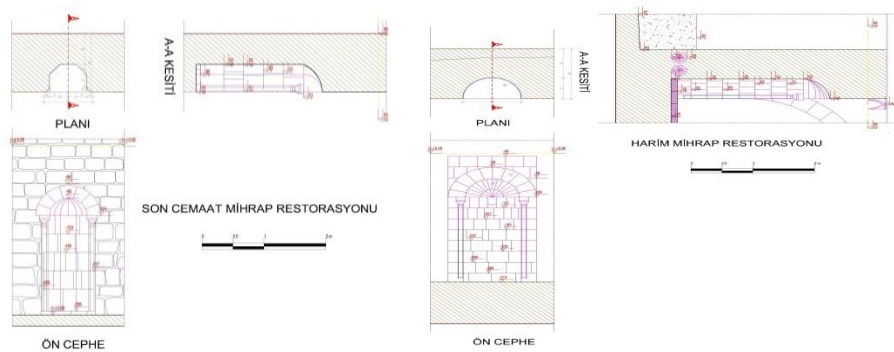
Çizim-25,26: Kızıl Cami A-A,C-C Kesit Restitüsyonları (Ş. Öztürk)

Kızıl Cami, inşasında, moloz taşı, yonu taşı, kayrak sal taşı, tuğla, metal, kurşun, ahşap ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Moloz taşı; yapının beden duvarlarında dolgu ve yol zemin kaplamasında, Yonu taşı; cami kapı-pencere söveleri ile kemer mihrap yapımında ve avlu harpuşta kaplamasında kullanılmıştır (Çizim: 25-33).

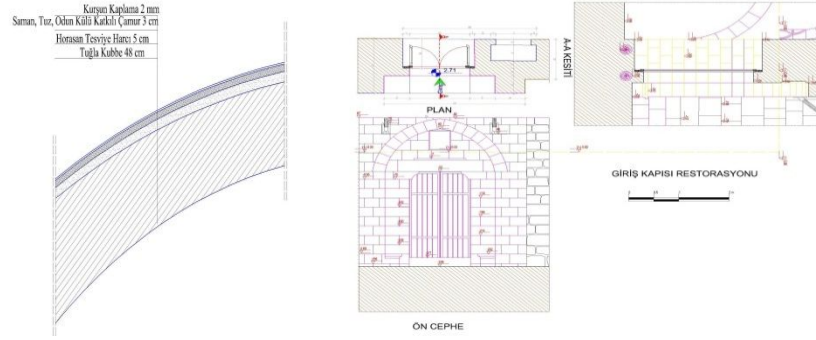
Çizim-27: Kızıl Cami'nde Kullanılan Tuğla Ölçüleri (Ş. Öztürk)

Tuğla; yapılan incelemelerde cami tonoz ve kubbesinde dört farklı tuğla kullanılmıştır. Bunlar; (0.6x0.23x0.23), (0.5x0.10x0.22), (0.4x0.14x0.28), (0.5x0.17x0.33) tuğla çeşitleridir. Minarede ise (0.6x0.24x0.25) ölçülerindeki tuğla kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları; 1.00 ile 1.23 m. arasında farklılıklar göstermektedir (Çizim:27).

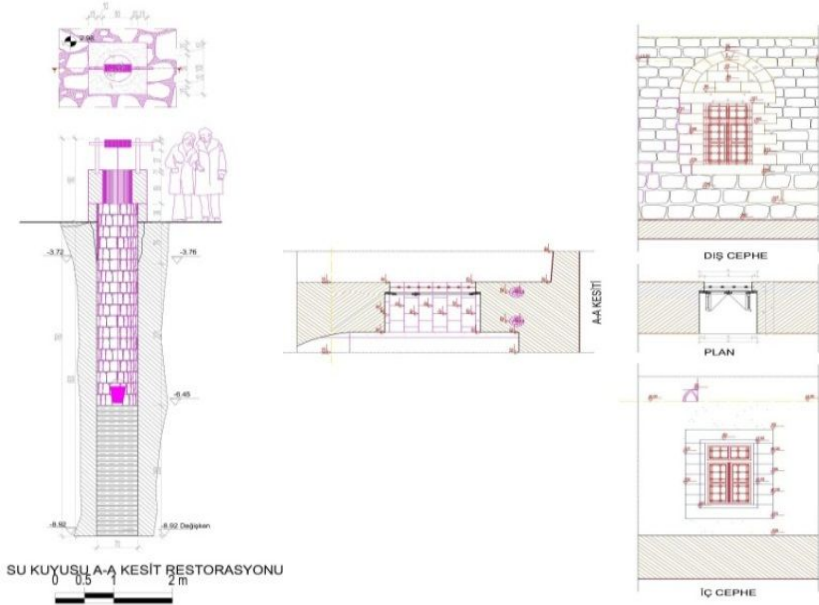

Çizim-28,29: Kızıl Cami Harim ve Avlu Mihrap Detayları (Ş. Öztürk)

Ahşap; kapı pencere doğramalarında, beden duvar hatıllarında ve minber yapımında kullanılmıştır.

Çizim-30,31: Kızıl Cami Kubbe ve Giriş Kapısı Detayları (Ş. Öztürk)

Çizim- 32,33: Kızıl Cami Su Kuyusu ve Pencere Detayları (Ş. Öztürk)

Metal; kapı ve pencere aksesuarlarında ve pencere korkulularında kullanılmıştır. Kayrak sal taşı; Cami iç mekân ve avlu zemin kaplaması olarak kullanılmıştır. Kurşun; Cami kubbe ve örtü kaplamasında, minare petek kaplamasında 0.15 cm. kalınlığında kullanılmıştır.

Harç ve Sıva Analiz Sonuçları

Kızıl Cami, taş duvar imalat yapımında bağlayıcı olarak kireç harcı, iç mekân sıvalarında ise kireç harcı kullanılmıştır. Taş duvar yapımındaki kireç harç ve sıva numunesi iki farklı yerden alınarak laboratuvar kimyasal analizleri yapılmıştır (Fotoğraf:40,41).

Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü'nün 28.08.2014 tarih 793 sayılı Van Kızıl Cami sıva ve harç analiz rapor sonuçları yapılarak tamamlanmıştır. Deneyler çıplak gözle binoküler mikroskopla yapılmıştır.

Kızıl Cami'sinde alınan ilk harç numunesi; Krem renkte, sert dokulu gözeneksiz görünen ince agregalı ince agregalı olduğu tespit edilmiştir.

Fotoğraf-40,41: Harç ve Sıva Numunesi Alma Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Malzeme sert ve sağlam, elle kolayca parçalanabilir niteliktedir.

Malzeme Dayanımı; **Sert ve sağlam, elle koparılabilir fakat dağılmaz. Sulu zımparada düzgün bir yüzey oluşturulabilir ancak ince kesit için sağlamlaştırma şarttır.**

Kızıl Cami’inde alınan iki harç numunesi; Gri renkte, orta sert dokulu, görünür ince agregalı, kısmı gözenekli, yoğun kireç lumpları içeren ve yer yer tufik agrega ile çalık parçacıkları görünen bir harçtır. Sert ve sağlam, elle koparılabilir, fakat dağılmaz özelliindedir.

Malzeme Dayanımı; **Sert ve sağlam, elle koparılabilir fakat dağılmaz.**

Kızıl Cami’inde alınan sıva numunesi; İlk harç numunesi ile benzer özellikte olduğu tespit edilmiştir.

Kimyasal Analizler

Malzeme içindeki kireç (Kalsiyum Karbonat), organik madde ve nem miktarlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizlerdir. Malzeme içindeki kireç oranının tespiti için; kızdırma kaybı (*kalsinasyon*) ile asit testi (*HGI2de Kayıp*) analizleri yapılmıştır. Kızdırma kayıpları analizleri sonucunda bulunan değerler malzeme içindeki organik madde miktarını ve kalsiyum karbonat miktarını verir. Asit testi sonucu ise malzemedeki kalsiyum karbonat miktarını verir.

Aşağıda; kızdırma kayıpları, asit testi, elek analizleri ve spot test sonuçları verilmiştir.

Önerilen harç ve sıva analiz karışım oranları; % 25-30 sönmüş ve bekletilmiş kireç, % 8-10 taş tozu, % 58-60 yıkanmış ince dere kumu homojen bir şekilde temiz su ile karışımı ile hazırlanır (A. O. Avşar, 2014, 1-3).

7. PROJE UYGULAMALARI

Kızıl Cami, kazı ve temizlik çalışmaları yapılmadan önce, 2008 yılında Van Valiliği İl Özel İdare Sekreterliği tarafından yapılan rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanarak, Van Kültür Varlıkları Bölge Müdürlüğü tarafından onaylanmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Bitlis Bölge Müdürlüğü tarafından 2012 yılında kazı, temizlik ve onarım ihalesi sonrası yapılan kazı ve temizlik çalışmalarından sonra yeniden uygulama projeleri hazırlanmıştır. Projeler Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı Dr. Öğretim Üyesi (*Mimar-Sanat Tarihçisi*) Şahabettin Öztürk tarafından hazırlanmıştır. Kızıl Cami Minaresinin “Yapısal Güvenlik Değerlendirilmesi” Karadeniz Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İnşaat Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Alemdar Bayraktar tarafından yapılmıştır (A. Bayraktar, 2015, 1-60). Yapı ile ilgili uygulama projeler;

1-Rölöve

- 1.1-Rölöve Hasar Analiz Projesi
- 1.2-Rölöve Malzeme Analiz Projesi
- 1.3-Rölöve Analitik Analiz Projesi

2-Restitüsyon

- 2.1-Mevcut Yapı Bölümleri (*Özgün Yapı Doku*)
- 2.2-Mevcut Yapı İzleri İle Tamamlana Yapı Bölümleri
- 2.3-Belgeler ve Yapı İzi İle Tamamlana Yapı Bölümleri

2.4-Mimari Gereklilikle ve Yapı İzi İle Tamamlana Yapı Bölümleri

2.5-Bölgedeki Yapılar İle Karşılaştırma Yapılarak Tamamlanan Yapı Bölümleri

3-Restorasyon

3.1- Restorasyon Projesi

3.2- Restorasyon Müdahale Projesi

4- Raporu ve Fotoğraf

4.1- Koruma Raporu

4.2-Fotoğraf Albümü (Ş. Öztürk, 2013, 1-69).

8. SONUÇ

Eski Van Şehri ve Kalesi konum ve stratejik yapısından dolayı, eski çağlardan günümüze kadar birçok uygarlık tarafından kullanılmıştır. Her uygarlık dini, askeri ve sivil mimarlık eserleri ile kadim olan şehri adeta süslemiştir. Kuşkusuz bu önemli kente hayat veren dini mimari yapıların rolü oldukça büyüktür.

Kızıl Cami, minaresi XII. yüzyıl Selçuklular döneminde XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, yaklaşık 700 yıllık yapı, tarihin her türlü iç ve dış olumsuz etkilerine maruz kalmasına rağmen, sapsağlam ayakta kalmayı başarmıştır. Bu başarıda Selçuklu mimarisinin etkisinin dışında halkın ve yönetimin koruma bilincinin de önemli etkisi vardır. 1915-1918 yılları arasında bölgenin Ermeni-Rus işgaliyle başlayan tahribat günümüze kadar devam etmiştir.

Eski Van şehrinde yer alan diğer bir Selçuklu yapısı olan Ulu Cami ve minaresi Selçukluların Anadolu'ya ilk giriş dönemlerini tapuları olarak ayakta kalma mücadelesini vermektedirler. Kızıl Minare de Moğol saldırılarıyla gücünü kaybettiği dönemi sembolize etmektedir. Ama her iki minare Selçuklu minarelerinin Anadolu'daki gelişim evrelerini kısmen de olsa gözler önüne sermektedir. Kızıl Cami hem mimari yapı olarak hem de tuğla minare ve çini süslemesi olarak Selçuklu mimarisinin izlerini taşıyan ender mimari yapılarından biridir. 2011 yılında yaşanan Van Depremi'nde yapısal statik olarak diğer yapılarda olduğu gibi ciddi sorunlar oluşmamıştır. Cami ve minarenin yapısal statik sorunlarını tespit etmek amacıyla, Karadeniz Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İnşaat Mühendisliği bölümü öğretim üyeleri tarafından gerekli incelemeler yapılmıştır.

Kızıl Cami ile ilgili ilk bilimsel çalışmalar, 1989 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından yapılmış, ancak minare kaidesi dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 2007 yılında Van Valiliği ve 2008 yılında Vakıflar Bitlis Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan uygulama proje ve kazı çalışmaları başlatılmıştır. Kızıl Cami, onarım çalışmaları tamamlandığında sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından oldukça önemli olan dini yapının, bölge kültür ve turizmüne önemli kazanımlar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Avşar, A. O. (2014). *İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvar bölge Müdürlüğü Eski Van Yapıları Sıva ve Harç Analiz Raporu*.
- Bayraktar, A. (2015). *Van-Kızıl Cami Minaresinin Yapısal Güvenlik Değerlendirilmesi Karadeniz Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İnşaat Mühendisliği Bölümü Raporu*.
- Günel, F. M. (1993). *Eski Van Kent Dokusu Üzerine Bir Deneme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Klavuz, B. N. ve Öztürk, Ş. (2007). *Van'da Selçuklu Dönemi Minareleri. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-III (09-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir)*, (1329-1350). Ankara.
- Öztürk, Ş. ve Mızrak, A. (2001). Eski Van Şehir Surları. *Mimarlık İç Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, 102, 32-34.
- Öztürk, Ş. (2013). *Van Kızıl Cami Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri Koruma Raporu*.
- Öztürk, Ş. (2004). Mimarlık ve Kent, Turkuaz: Denizin Coğrafyasında Van Eski Van: Şehri. *TMMOB Mimarlık Dergisi*, 317, 52-54.
- Öztürk, Ş. (1996). *Van-Ahlat ve Adilcevaz Tarihi Camileri Rölöve Proje Çalışması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.